

Geschilderde glazen in Friese kerken

in het bijzonder uit de 18de eeuw

Toen de schoolmeester van Scherpenzeel op verzoek van het Friesch Genootschap in 1857 de merkwaardigheden van zijn woonplaats noteerde, schreef hij over de gebrandschilderde glazen in de kerk: 'Hoewel netjes geschilderd en in eenen nog goeden staat kan er dunkt mij geen bijzondere ophef van gemaakt worden. Voor de Goudasche doen ze zeer zeker onder'.¹⁾

De meester van Scherpenzeel had gelijk. De glazen in zijn kerk en ook de andere 18de-eeuwse kerkglazen in Friesland zijn, wat kwaliteit betreft, niet vergelijkbaar met de beroemde Goudse glazen. Toch verdienen ze, als laatste specimina van de in ons land eens zo bloeiende glasschilderkunst, onze aandacht.

Wij kennen in Friesland tegenwoordig nog een twaalfstal kerken die in het bezit zijn van gebrandschilderde glazen. Wat ons rest is slechts een fractie van wat eenmaal aanwezig was. Zeker 216, maar waarschijnlijk nog meer Friese kerken waren versierd met deze glazen. Fragmenten gekleurd middeleeuws glas, die bij opgravingen gevonden zijn, o.a. te Hoorn op Terschelling, maken duidelijk dat reeds voor de Reformatie sommige kerken geschilderde glazen bezaten.

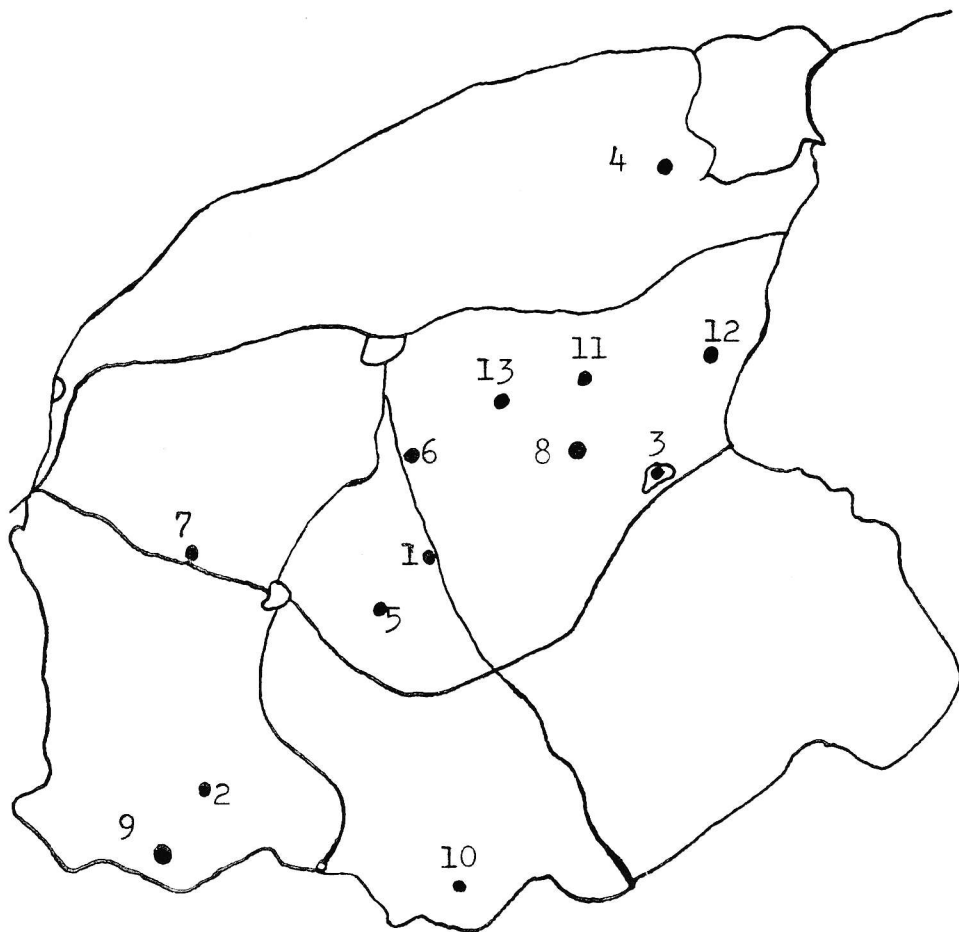
Over dergelijke glazen wordt op enkele plaatsen geschreven in het *Stamboek van den Frieschen Adel* van jhr. M. de Haan Hetteema en mr. A. van Halmael, bijv. op blz. 95 van deel II. Daar wordt een glas genoemd dat zich bevond in een der zuidvensters van de Grote Kerk te Sneek. Op dat glas waren de schenkers Jan van Hoytema en zijn vrouw Bauck van Harinxma afgebeeld.^{1a)}

Na de Reformatie zijn er in een groot aantal kerken glazen geplaatst. Nog in de 16de eeuw schonken de gewestelijke bestuurders van Friesland in elk geval aan een negenendertigtal Friese kerken een glas. Een van de eerste kerken die met een glas vereerd werd was die van Sloten. De vijand had de kerk vernield. In 1582 vond de herbouw plaats en de stadhouder schonk toen zes daalders voor een nieuw geschilderd glas.²⁾

Andere kerken die in de 16de eeuw een geschilderd glas kregen waren bijv. Leeuwarden (Jacobijner kerk, 1592), Franeker, Harlingen, Jelsum (1595), Haskerdiijken, Hemelum, Oldeboorn, Oldelamer, Sexbierum, Ter Idzerd, Beetgum (1596), Cornjum, Ypecolsga, Beetsterzwaag, Burum, Delfstrahuizen (1597), Garijp, Indijk, Joure, Kollum, Spannum, Akkrum, Bolsward, Buitenpost (1598).³⁾

In de 17de eeuw werden in tenminste 154 kerken geschilderde glazen aangebracht. We noemen als voorbeelden de kerken van Augustinusga (1609), Bergum (1638), Blessum (1654), Blija (1631), Bolsward (1622), Bozum (1627), Joure (1646) en Makkum (1661).³⁾ Uit dit lijstje wordt wel duidelijk dat glazen niet alleen vereerd werden aan nieuwgebouwde, maar ook aan reeds lang bestaande kerken.

De geschilderde glazen die nu nog aanwezig zijn in twaalf Friese kerken dateren alle uit de 18de eeuw. Er zijn echter veel meer kerken geweest die in de 18de eeuw voorzien werden van deze glazen. Omdat veel kerkelijk archiefmateriaal verloren is gegaan is het niet mogelijk een volledige lijst samen te stellen van deze kerken. Wel is het mogelijk de meeste te noemen:

Plaatsen waar thans nog gebrandschilderde glazen aanwezig zijn: 1. Akkrum, 2. Balk, 3. Drachten, 4. Engwierum, 5. Goïngarijp, 6. Idaard, 7. Nijland (fragmenten), 8. Oudega (Sm.), 9. Oudemirdum, 10. Scherpenzeel, 11. Suameer, 12. Surhuizum, 13. Wartena.

Akkrum - 1761
 Augsbuur - 1782
 Baard - 1713
 Balk - 1729
 Burum - 1784
 Delfstrahuizen - 1721
 Dokkum - 1763
 Dongjum - 1778
 Drachten - 1743
 Driesum - 1713/1755
 Echten - 1757
 Eernewoude - 1795
 Engelum - 1775
 Engwierum - 1746
 Ferwoude - 1768
 Gersloot - 1735
 Goënga - 1758
 Goïngarijp - 1714/1770
 Hardegarijp - 1712
 Heeg - 1747
 Hemrik - 1739
 Holwerd - 1778
 Hommerts - 1743
 Idaard - 1774
 Jellum - 1701
 Jubbega - 1714
 Langezwaag - 1782
 Leeuwarden (Jac. kerk) - 1727
 Lekkum - 1779
 Lemmer - 1717
 Lippenhuizen - 1743
 Luxwolde - 1754
 Metslawier - 1778
 Mildam - 1726
 Molkwerum - 1769
 Nijehaske - 1777
 Nijhuizum - 1721
 Oldeboorn - 1754
 Oostermeer (Doopsgez. kerk) - 1712
 Oosterwolde - 1735
 Oosterzee - 1706
 Oudega (Sm.) - 1717
 Oudega (W.) - 1756
 Oudemirdum - 1790
 Oudeschoot - 1752
 Oudkerk - 1744
 Pingjum - 1759/1763
 Poppingawier - 1706
 Rottevalle - 1724
 Sandfirden - 1732
 Scherpenzeel - 1788
 Sint-Johannesga - 1709

Sint-Nicolaasga - 1721
 Sneek - 1712/1723/1735/1761
 Staveren - 1744
 Suameer - 1770
 Surhuizum - 1734
 Tirns - 1700
 Tjalbert - 1742
 Tjerkgaast - 1703
 Wartena - 1780
 Westhem - 1709
 Wijnjeterp - 1779
 IJsbrechtum - 1735/1739

Bovenstaande gegevens ontleenden wij aan enkele kleinere bronnen, maar vooral aan verschillende stukken uit het archief van de Staten van Friesland en de daarmee verbonden colleges.³⁾ De jaartallen geven voor het merendeel niet het jaar van vervaardiging, maar het jaar van betaling weer.

Techniek ⁴⁾

De grote 16de-eeuwse glazen, die we in Nederland bijvoorbeeld vinden in Gouda en Amsterdam, werden samengesteld uit stukken glas van allerlei kleur en vorm, die waar dat nodig was beschilderd werden met brandschilderverf (grisaille). Weliswaar konden de glasschilders met behulp van chemische middelen bepaalde gedeelten van eenzelfde stuk glas verschillende kleuren geven, maar toch was een venster als het ware een mozaïek van in lood gevatte stukken gekleurd glas. De glazen die ons in Friesland nog resten zijn vervaardigd in een heel andere techniek. Ze zijn namelijk niet opgebouwd uit stukken gekleurd glas, maar uit rechthoekige ongekleurde ruitjes. Hierop zijn schilderingen aangebracht in grisaille en de kleuren zijn verkregen door doorschijnende emailverven in te branden. Deze techniek kwam in de 17de eeuw op en vond behalve in Friesland vooral ingang in Noord-Holland.

Schenkers van de glazen

De meeste gebrandschilderde glazen zijn niet aangebracht op kosten van de kerkbesturen. Ze werden geschonken door verschillende hoogwaardigheidsbekleders.

We zullen nog wel zien hoe deze heren lieten blijken dat zij de milde gevers waren.

Over het algemeen werden glazen geschonken door de Stadhouder, de Staten van Friesland, Gedeputeerde Staten, de Staten in het Mindergetal, de leden van de Rekenkamer en de Raden in het Hof van Friesland. Zij betaalden hun bijdragen niet uit eigen beurs, maar uit de openbare middelen. Ook de Stadhouder betaalde zijn glazen niet altijd zelf. In het register van betalingsordonnantien van Gedeputeerde Staten vinden we bij 5 september 1699: 'De kerkvoogden van den Dorpe Oppenhuysen tot betalinge van een glas wegensyne Furstel. Dr^hlm in hare kerk gegeven 46 - -, - , '.

Ook de stadhoudersglazen in de Jacobijnerkerk te Leeuwarden werden uit de landskas betaald:

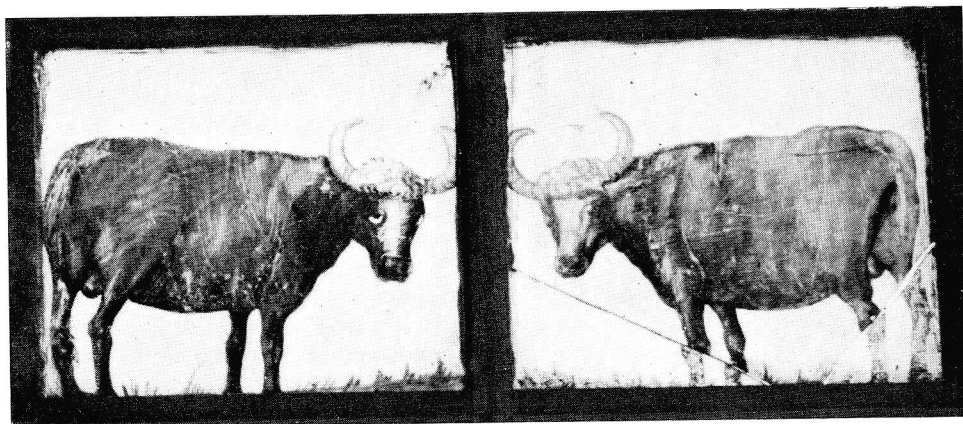
'In deliberaetie geleijt zijnde is goet gevonden ende verstaen, dat de vier oude glaesen tegenwoordich staende in het coer van de Jacobijnster kercke vandaer sullen worden geamoveert ende dat in plaets van selve vier nieuwe glaesen, verciert met de naemen ende waepens van de vier laeste stadthouders deser provincie, alle gesprooten uijt het doorl^h huijs

van Nassauw, te weten van graeff Willem ende oude graeff Ernst ende graeff Hendrick hoochloffelijcke gedachtenisse ende van sijn. voorstele^e gen^e prinse Willem Frederick van Nassauw daerin wederom tot costen vant Lant sullen worden gestelt'.⁵⁾

Aanvankelijk werd per geval bekeken hoeveel subsidie een kerk kon ontvangen voor een glas. Een grote kerk (met grote vensters) kon rekenen op een grote bijdrage. Een klein kerkje ontving een klein bedrag. Zo schonken Gedeputeerde Staten in 1712 aan de voogden van de Martinikerk in Sneek 252 - 15 - -, 'wegens een gegeven glas in voor^z kerck met de wapens van haer Ed. Mo.'. De kerkvoogden van het kerkje van Siegerswoude ontvingen in 1617 slechts 18 - -, - -, voor een glas.

Geleidelijk aan, vooral in de loop van de 18de eeuw, werd het gewoonte om elke kerk voor een glas een vast bedrag te geven, te weten zesendertig caroliguldens. Er waren kerkvoogdijen die hiermee uitkonden, of zelfs geld overhielden. Zo ontvingen de kerkvoogden van Scherpenzeel in 1790 van de Staten, Gedeputeerden, Rekenmeesters en Raadsheeren voor vier glazen 144 car. guldens. In hun rekenboek schreven zij:

1. NIJLAND, twee ruitjes met roodbonte ossen; 17de eeuw.

'1789, den 28 December betaald aan I.J. Staak te Zneek, de Zomma van Een honderd en tien Caroliguldens en veertien stuivers Weegens het schilderen van ses Glazen in de Kerk volgens reekeninge en quitantie met no 19

Zegge 110 - 14 - „¹.⁶)

Van het geld dat ze van de vier colleges uit Leeuwarden kregen konden ze dus vier glazen laten maken en nog een glas voor de grietman Willem Anne van Haren en één met hun eigen wapens. Ze hielden bovendien nog geld over.

Er waren ook kerkvoogden die niet uitkonden met de subsidie. In Akkrum betaalde men in 1762 aan Thomas Gonggrijp 444 car. guldens voor acht glazen.⁷) Dat is 55 - 10 - „, per glas, terwijl men dus per glas maar 36 - „ - „ subsidie kreeg.

Als men in een dorp de kerk wenste te versieren met een glas van een gewestelijk bestuurs- of rechtscollege, dan diende men een nederig verzoek aan deze colleges te doen. Dat kon mondeling gebeuren. Zo hebben in 1713 kerkvoogd Arnold van Idsinga en ds. R. Bruyning van Driesum na een reis naar Leeuwarden 'de Hooge Collegiën deser provincie sollicitatie gedaan, om de glazen in de nieuwe Kerk te mogen hebben uit 's lands casse'.⁸)

Men kon ook schriftelijk om een glas verzoeken. In het kerkeboek van Wartena staat 'Den 28 April (1780) nog bet. aan J. Nieuwenhuis de zom van zeeven en twintig Car. Guld. wegens het schrijven en inleveren van vijf Requesten, als een aan zijn Hoogheid, den Heere Prince van Oranjen Willem de vijfde, een aan de Ed. mog. Heeren van het Mindergetal, een aan de Ed. mog. Heeren Gedeputeerden Staaten, een aan de Ed. mog. Heeren van het Hof Provensiaal en een aan de Ed. mog. Heeren van de Rekenkamer. Wegens een present tot het bouwen van een nieuwe Kerk en Toorn en het schilderen van de Wapens in de Glazen volgens Specificatie quitantie met No. 6'.⁹)

Aanvankelijk was men in Leeuwarden nogal gul met het geven van glazen.

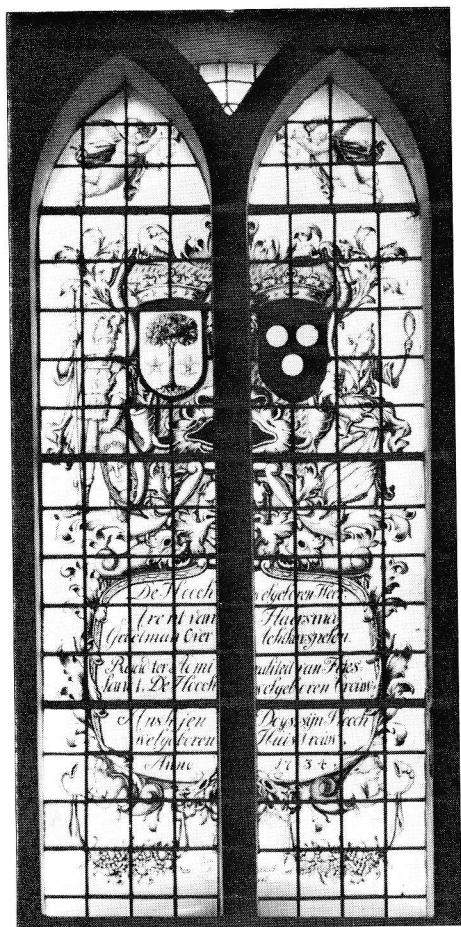

2. OUDEGA (Sm.), allegorische voorstelling van de Hoop (vrouw met anker) op het glas van de Rekenmeesters; 1717.

Verzoeken werden automatisch ingewilligd. Zo kon het gebeuren dat een kerk verschillende keren achtereenvolgend door Ged. Staten van Friesland begiftigd werd met een glas, bijv. Arum (1627 en 1636), Driesum (1638, 1649, 1713). Hardegarijp (1599, 1646, 1712), Jellum (1624 en 1700), Jelsum (1595 en 1659) en Tirns (1631 en 1700). Bij resolutie van 14 maart 1743 maakten Ged. Staten daar een eind aan. Voortaan zouden alleen nog maar glazen geschonken worden voor nieuwgebouwde kerken:

'Is na deliberatie goedgevonden en verstaan te arresteren, gelijk gearresteerd wordt bij desen, dat geen ordonnantiën int toekomende meer geaccordeert en geslagen zullen worden tot ses en dertigh Car. gls. voor vernieuwinge van provinciale glazen in oude kerken, soo in de steeden als ten platten lande in de dorpen, voormaals gegeven sijnde, maar alle diergelijke verzoeken bij requeste te declineren en af te slaan, gelijk geschiet bij desen'.¹⁰)

In 1744 lichtten Gedeputeerde Staten de hand nog eenmaal met deze resolutie. Zij schonken de kerk van Staveren een glas,

3. SURHUIZUM, glas van Arent van Haersma en Anskjen Doys; 1734.

omdat alle glazen in de kerk vernield waren door het springen van de kruitmolen.

Behalve de hierboven genoemde colleges waren er ook wel andere instanties of personen die een geschilderd glas aan een kerk schonken. Op verschillende plaatsen treffen we glazen aan die geschonken zijn door de grietman: Oudega (verschillende leden van het geslacht Van Haersma), Surhuizum (Arent van Haersma), Goëngarijp (Johan Vegelin van Claerbergen), Suameer (Henricus Wiardus van Altena), Idaard (Cornelis van Schel-

tinga), Wartena (Idem), Scherpenzeel (Willem Anne van Haren). Van de verdwenen glazen weten we dat er ook verschillende grietmansglazen onder waren, bijv. in Augsbuur, Oldeboorn en Surhuisterveen.

Aanzienlijke particulieren schonken ook wel eens een glas. We vinden bijv. in Suameer een glas voor Aulus van Sminia en in Wartena voor Aurelia van Haersma. Oldeboorn bezat vroeger glazen voor R. en D. L. van Andringa.

Er zijn ook verschillende glazen vervaardigd op kosten van meerdere particulieren. Akkrum bezit een glas dat geschonken is door de grietman, bijzitters en secretaris van Utingeradeel. De kerk van Oldeboorn was ook versierd met een dergelijk glas. In Warns werd vroeger een glas aangetroffen dat geschonken was door de procureurs, de procureur-fiscaal, de executeur en de klerk bij het nedergericht van Hemelum Oldeferd en Noorwolde. Verschillende keren gaven predikanten, kerkeraadsleden, kerkvoogden, organisten en geëmmiteerden tot de bouw van de kerk een bijdrage voor een glas (bijv. in Heeg, Idaard, Lemmer, Oldeboorn, Pingjum, Scherpenzeel, Wartena). In Balk gaf de bouwmeester van de kerk een bijdrage. Het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek bewaart een glas uit een kerk uit Wymbritseradeel (Oudega), dat in 1756 geschonken is door het bestuur van het waterschap Wymbritseradeels cum annexis Contributie Zeedijken.

In verschillende steden werden aan de kerken glazen geschonken door magistraat en vroedschap, bijv. in Leeuwarden (Wester- en Grote kerk) en Dokkum.¹¹⁾ Van de Martinikerk te Sneek is bekend dat deze versierd was met glazen van verschillende gilden.¹²⁾

In 1597 schonken de meiers van de Franeker Bildtlanden een glas aan de kerk van St. Jacobiparochie 'ter eere ende memory van den lofflijcken stadt van Franicker'. Hiermee was Franeker zo verguld, dat de stad de zeven daalders die het glas had gekost aan de glasmaker te Minnertsga betaalde.¹³⁾

Er zullen meer dorpen, maar vooral ook steden geweest zijn die van een andere plaats een glas kregen. In Holland was dat ook zo. Soms werd zo'n glas gegeven ter ere van een heuglijk feit. Zo'n gave deden ook de Staten van Friesland wel eens, bijv. in 1605, toen de kerk van Steenwijk en in 1618, toen de kerk van Diever een glas kregen.

Wat is afgebeeld op de glazen

We mogen wel aannemen dat de schenkers van geschilderde kerkglazen hun gaven niet alleen gegeven hebben uit verlangen, Gods huis zo fraai en stijlvol mogelijk te versieren. Veeleer zullen hun giften geïnspireerd zijn door eerezucht. Zij hebben zichzelf in het kerkgebouw vereeuwigd willen zien. Daarom lieten ze hun namen en titels met hun wapens op de glazen aanbrengen.

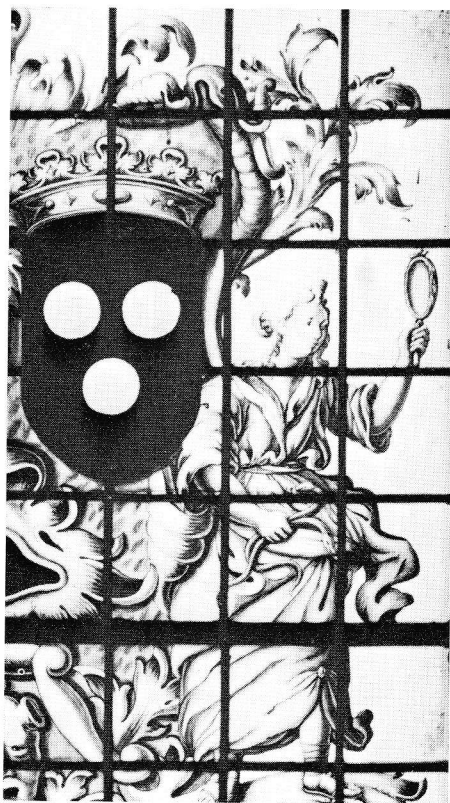
In de 16de en 17de eeuw zullen de wapens nog een onderdeel uitgemaakt hebben van de geschilderde glazen. Er moet toen nog ruimte geweest zijn voor bijbelse en andere voorstellingen. We weten dit door een paar restanten en door beschrijvingen van oude glazen. De enige restanten geschilderd glas uit de 17de eeuw die zich nog in een kerk bevinden, zijn de twee ruitjes met roodbonte ossen die we in de kerk van Nijland aantreffen (afb. 1). Ze hebben vroeger deel uitgemaakt van een groter geheel. De ossen duiden op de legende betreffende de kerkstichting.

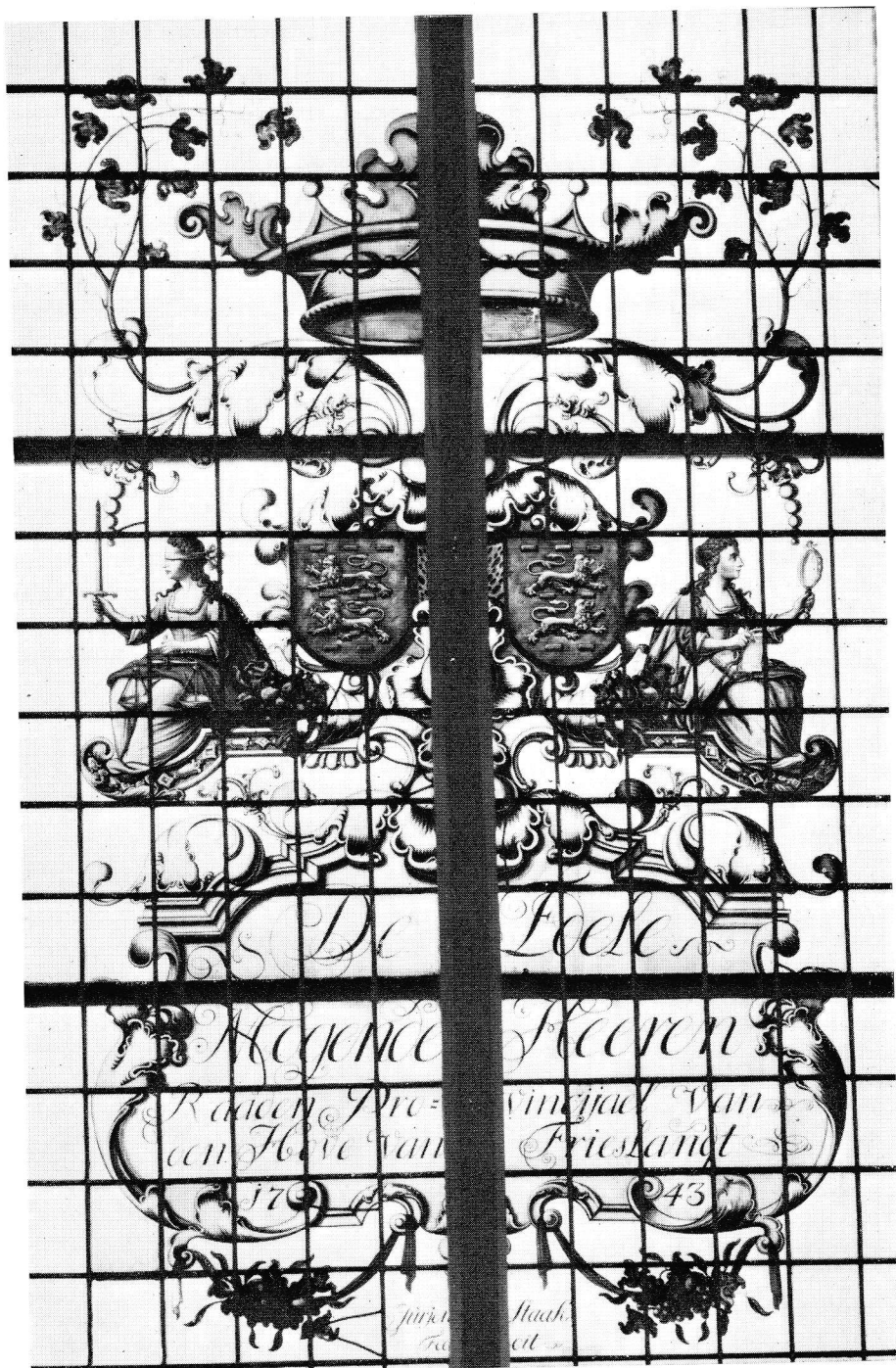
Andere 17de-eeuwse restanten van kerkglazen vinden we in het Fries Museum. Het zijn een aantal kleine scherfjes van 1642 uit de kerk van Huizum en een groot aantal fragmenten van glazen uit de kerk van Finkega. De restanten uit beide laatste kerken zijn onderdelen van wapenglazen. Die van Finkega hebben een beschildering van uitzonderlijk goede kwaliteit. De putti, leeuwekoppen en vruchtfestoenen zijn veel beter uitgevoerd dan die op de 18de-eeuwse glazen. Govert Rients uit Steenwijk maakte in 1636 deze glazen voor de kerk van Finkega.

In de kerk van Donkerbroek was op

een 17de-eeuws glas de rechtspraak van Salomo weergegeven.¹⁴⁾ In Surhuisterveen liet de schoenmaker-diaken Fokke Geerts op een kerkglas een schoenmakerswinkel schilderen.¹⁵⁾ Op de glazen in de kerk van Suawoude was, behalve voor wapens, ook plaats voor een schildering van de Gerechtigheid, een afbeelding van de oude kerk en toren van het dorp en voor een portret, dat volgens overlevering dat van prins Willem I was.¹⁶⁾ In de kerk van Garijp waren op de glazen, behalve wapens van Kempo Wiarda en Sas van Uilenburgh, ook tal van voorstellingen aangebracht: 'Bij het beschouwen van de geschilderde

4. SURHUIZUM, detail van het glas van Arent van Haersma en Anskjen Doys uit 1734: de Voorzichtigheid, voorgesteld door een vrouw met spiegel en slangen.

5. DRACHTEN, glas van de Raden van het hof; 1743. Naast het linker wapen de Gerechtig-
heid (zwaard en weegschaal), naast het rechter de Voorzichtigheid (slang, spiegel en boek).

glazen in de kerk moest Wiebe erkennen nooit iets fraaijers van dien aard te hebben gezien. Alles kwam hem voor even net en uitvoerig te zijn behandeld en hij wist niet wat hij het meest moest bewonderen; óf den zeeslag tusschen negentien Nederlandsche en acht-entwintig vreemde schepen en het beschieten van een fort in het eerste raam; óf de eerste regtspraak van Salomo in het tweede, waar vooral de schoon gepeeselde mans- en vrouwen-beelden de schitterende kleuren der kleeding in het oog liepen; óf den ridder te paard, denklijk een der Vorsten uit het huis van Oranje voorstellende, aan het eind der kerk tegenover den ingang; óf eindelijk den Apostel Petrus, eerwaardig door zijn gelaat en langen baard, in zijnen zetel met twee sleutels boven zijn hoofd en twee personen, benevens engelen en twee muziekboeken aan zijne zijden, in het raam aan den regterkant van den predikstoel'.¹⁷⁾

Met deze voorstellingen is het in de 18de eeuw praktisch voorgoed uit. De kerkglazen verworden dan geheel tot wapenglazen. We kennen uit deze eeuw slechts drie gevallen dat het kerkbestuur een voorstelling op de glazen laat aanbrengen. Allereerst in Oldeboorn. In het archief van de kerkvoogdij is de rekening bewaard gebleven die Ype Staak in 1756 indiende voor het maken van tien glazen. Uit deze rekening blijkt dat hij op het glas met de wapens van de kerkeraadsleden en met het dorpswapen ook een gezicht op het dorp Oldeboorn schilderde.

Voorstellingen stonden er ook op de glazen in de vermaning van de Doopsgezinden op het Witveen onder Oostermeer. Van Sminia schrijft daarover dat er 'nog een geschilderd glasraam was, op hetwelk men de maagd Maria had afgebeeld met geopenden Bijbel voor zich, terwijl een Engel aan hare linkerzijde uit een wolkkolom nederdaalt, om haar de aanstaande geboorte van het kind Jezus te verkondigen en dat er op onderscheidene glasruiten dichtregelen stonden, doorgaans op bijbelplaatsen betrek-

king hebbende, met onder ieder stukje het jaartal 1712, zijnde dat der stichting of vernieuwing van deze kerk'.¹⁸⁾

In Oudega (Sm.) is op een raam een allegorische voorstelling aangebracht: een tussen draperieën en zuilen zittende vrouwenfiguur met een anker symboliseert de hoop.

Alle glazen die ons nu nog resten zijn zoals gezegd wapenglazen. Er zijn er veel met één groot wapen en enkele met meerdere kleine wapentjes. De oudste glazen zijn die van 1717 in de kerk van Oudega (Sm.). Hier zijn in de glazen van de gewestelijke colleges de wapens geschilderd van de onderscheiden leden van die colleges. In alle andere glazen, die geschonken zijn door de Staten, Gedeputeerde Staten, Mindergetal, Rekenmeesters en het Hof is slechts het wapen van Friesland aangebracht. In Drachten en Surhuizum is naast het Friese wapen dit wapen nog eens in spiegelbeeld weergegeven. In Engwierum is naast het Friese wapen dat van de stadhouder geplaatst. Deze glazen vertonen met die van grietmannen en andere glazen met één of twee grote wapens een identieke opbouw: in de bovenste helft van het glas het wapen of de twee wapens, gedeckt door een kroon of helmteken en in de onderste helft een cartouche met opschrift.

Verschillen tussen de glazen zijn er praktisch alleen in de versiering rond het wapen. Op de eenvoudigste glazen bestaat deze versiering slechts uit acanthusloof of uit enkele attributen, bijv. pieken, vaandels, trommels, kanonsloepen, laadstokken etc. op een glas van Gedeputeerde Staten of de stadhouder, of uit roede, zwaard en weegschaal op een glas van het Hof. De wat rijker gedecoreerde glazen hebben dikwijls aan weerszijden van de wapens liggende of klimmende leeuwen of andere wapendragers (bijv. eenhoorns in Wartena). Sommige glazen zijn in plaats van met leeuwen (of ook nog wel daarnaast) versierd met vrouwenfiguren, die verschillende deugden of begrippen personifiëren, zoals bijv. gerechtigheid, voorzich-

6. AKKRUM, het glas van stadhouder Willem V; 1762.

tigheid, trouw, liefde, vrede, oorlog, handel, landbouw, wetenschap. Er is wel beweerd dat deze figuren geïnspireerd zijn op die waarmee de atlas van Friesland van Schotanus/Halma uit 1718 versierd is door Jan en Caspar Luyken. Het is niet onmogelijk, maar zeker is het ook niet. In elk geval is geen der vrouwenfiguren die we op de Friese glazen aantreffen klakkeloos gekopieerd uit de atlas.

In de stadhoudersglazen is rond het wapen meestal het teken van de Orde van de Kouseband geschilderd met het opschrift 'Honi soit qui mal y pense'.

De cartouches met opschriften hebben meestal een omlijsting in slappe barokke of rocaille vormen. Het is wel aardig om te zien dat men de spelling van de woorden van het opschrift aanpaste aan de ruimte binnen de cartouche. Al naar gelang de beschikbare ruimte schreef men bijv. HEREN of HEEREN, STA-

TEN of STAATEN, FRIESLAND of FRIESLANDT. Op enkele plaatsen werden boven of onder op de glazen kleine versieringen aangebracht, zoals putti met een lauwerkrans (Engwierum, Suameer), vruchtfestoenen (bijv. Drachten) of een baldakijn (Akkrum).

Op de glazen met meerdere kleine wapens was meestal helemaal geen ruimte voor versieringen. Er werd dan rond de wapens slechts eenvoudig geschilderd acanthusloof aangebracht. Verschillende plaatselijke grootheden, die zich met een wapen op zo'n raam wilden laten ver-eeuwigen, hadden geen wapen en moesten er voor de gelegenheid een laten maken. Vaak werd het dan een zgn. sprekend wapen. Op een glas in Scherpenzeel zijn een paar fraaie exemplaren te zien, bijv. dat van ds. Petrus van der Wenden, die met Antie Jans Glastra gehuwd was geweest. Hij liet in zijn wapen ter aanduiding van zijn ambt een opengeslagen bijbel en een herdersstaf aanbrengen, en als uitbeelding van zijn naam en die van wijlen zijn vrouw een wiel, een glas en een ster. In Wartena zien we in het wapen van Sybren Uiltjes Visker twee vissen. De bouwmeester van de kerk in Balk, mr. Roelof Saegman, liet op een glas in de kerk een wapen schilderen met daarin o.a. een zaag, passer, winkelhaak en troffel.

Van kleur in de glazen werd de ene keer meer gebruik gemaakt dan de andere. Er zijn verschillende glazen die op het wapen na kleurloos zijn, bijv. in Scherpenzeel en ook in Surhuisterveen, waar zelfs de vrouwenfiguren slechts in grisaille zijn uitgevoerd. Andere glazen, bijv. die te Drachten, zijn veel kleurrijker.

Glasschilders

Er zijn in de 16de en 17de eeuw in Friesland talloze glasschilders of glasschrijvers werkzaam geweest. Ze woonden vooral in Leeuwarden en Sneek, maar ook wel in andere plaatsen als Franeker, Bolsward, Dokkum, Joure, Wolvega, Kollum en Berlikum.

Over deze kunstenaars is in archivalia relatief nog vrij veel genealogisch materiaal voorhanden, maar omdat van hen geen werk bewaard is gebleven zullen wij hier verder niet over hen schrijven.

De namen van de laatste beoefenaren van de glasschilderskunst, die in de 18de eeuw leefden en van wie wij nog werk bezitten, zijn niet onbekend. Het zijn de gebroeders Jurjen en Ype Staak en Thomas en Tjalling Gonggrijp, allen afkomstig van Sneek. Hun bekendheid zal wel voortvloeien uit het feit dat zij de door hen gemaakte glazen signeerden.

De glazen te Akkrum zijn vervaardigd door de Gonggrijps. De andere Friese glazen worden steeds toegeschreven aan de gebroeders Staak. Deze toeschrijving is echter niet voor alle glazen juist. De samensteller van de voorlopige monumentenlijst ging zo ver, dat hij ten onrechte beweerde dat de glazen te Oudega (Sm.) de namen van de gebroeders Staak droegen. De glazen te Oudega (Sm.) en ook het glas te Balk zijn niet van hun hand. De glazen in beide kerken zijn ongesigneerd en duidelijk uitgevoerd in een andere stijl dan de wel door de Staaken gesigioneerde. Bovendien wordt nog wel extra duidelijk dat zij de glazen niet maakten, als we de vervaardigingsjaartallen van de glazen van Oudega (Sm.) (1717) en het glas van Balk (1729) vergelijken met de geboortedata van Ype Staak (1717) en Jurjen Staak (1720). Het valt niet aan te nemen dat zij als zuigeling of als kind reeds in staat waren de glasschilderkunst te beoefenen. Misschien hebben ze wel de jongere onderdelen van het Van Haer-smaglas te Oudega vervaardigd.

Het is ons niet gelukt te ontdekken wie wel de hierboven genoemde glazen vervaardigden. Het kerkvoogdijarchief van Balk gaat niet terug tot 1729 en kerkvoogdijrekeningen van Oudega, die bewaard worden in het gemeentearchief van Smallerland, geven wel aanwijzingen dat in 1717 de glazen zijn aangebracht, maar vermelden niet wie ze maakte.

Staak

De glasschilder Ype Ulbes Staak werd op 19 maart 1717 te Sneek gedoopt en zijn broer Jurjen Ulbes Staak op 8 februari 1720, eveneens te Sneek. Hun vader Ulbe Jurjens was wolkammer en executeur te Sneek en hun grootvader Jurjen Michiels was er schoenmaker. Hun overgrootvader ds. Michaël Georgiï Staak was predikant te Ijsbrechtum, maar diens vader Jurjen Michiels woonde weer te Sneek en was daar koper-slager.

Verschillende leden van het geslacht Staak hebben functies bekleed in het stadsbestuur van Sneek. In een hierna nog te noemen advertentie in de Leeuwarder Courant van 16 augustus 1758 schrijft Ype Staak dat de glasschilderkunst reeds meer dan honderd jaar door zijn familie is beoefend. Ten onrechte is verschillende keren beweerd dat dat de familie Staak was. Ype en Jurjen Staak zijn glasschilder geworden door hun familie van moederszijde.

Op 15 oktober 1602 wordt in Sneek Jacob Binnerts gedoopt. Als hij volwassen is noemt hij zich 'Mr. glaesmaker' en hij woont Achter de Broeren. Zijn zoon Ype Jacobs wordt op 16 april 1645 in Sneek gedoopt en is later ook glasmaker Achter de Broeren. Zijn vrouw is Antje Pieters. Zijn dochter Tytje Ypes (gedoopt te Sneek op 7 december 1681) is de moeder van Ype en Jurjen Staak. In het rekeningboek van de kerkvoogdij van Hardegarijp staan de volgende pos-

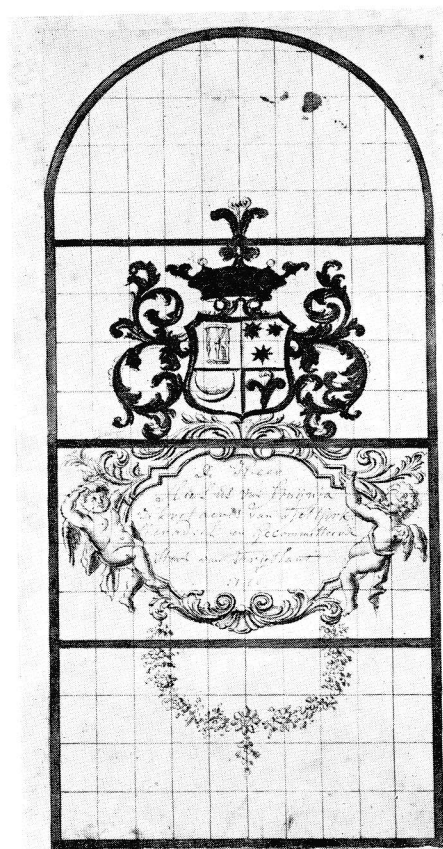
ten:
1712 Den 25 Junius aan Antje Pytters volgens quitantie no 14 van de glazen te backen 110 - „ - „.

1712 Den 15 Octobris 1712 aan Antje Pytters wed. van Ype Jacobs tot Sneek betaalt van de gebackten glazen aan de n(ieuwe) kerk 50 - 1 - „.

Blijkbaar heeft dus Antje Pieters na de dood van haar man het glasschildersbedrijf voortgezet en zijn later haar kleinzoons Ype en Jurjen Staak in de zaak gestapt. Hier pleit ook voor dat Ype in 1808 overlijdt in zijn huis Achter de Broeren, dezelfde straat waarin zijn overgrootvader Jacob Binnerts in 1630 al woonde en het glasschildersbedrijf uitoefende.

Hebben Ype en Jurjen samen de zaak

7. SUAMEER, tekening van het glas met het wapen van Aulus van Sminia; 1770. Deze tekening berust bij het Fries Museum.

gedreven? Het is moeilijk te zeggen. Op de glazen van Surhuizum staat alleen de naam van Ype. In Drachten staat op twee glazen de naam van Jurjen en op twee die van Ype. Op een glas in Engwierum staan beider namen. De glazen van Engwierum zijn sterk gerestaureerd en ten dele gereconstrueerd. In het rekeningboek van de kerkvoogdij van Zuider-Drachten staat bij 1744 een post van 150 car. guldens, alleen betaald aan Jurjen. In het rekeningboek van Lippenhuizen staat bij 1745 van een bedrag van 71 - 7 - „ car. guld. ook alleen betaald aan Jurjen. In de boeken van Ijsbrechtum worden in 1735 en 1739 betalingen verantwoord aan Ype en in 1743 aan Jurjen.¹⁹⁾ De kerk van Oudkerk betaalt Jurjen in 1744 voor geschilderde glazen 208 guld.

Jurjen Staak stierf op 6 mei 1747 te Sneek op 27-jarige leeftijd. Zijn weduwe Doetje Outschers Posthumus bleef achter met twee dochttertjes. Ype was nu nog de enige glasschilder in Friesland. Praktisch alle opdrachten om glazen te maken vielen hem voortaan toe. Hij zal het dus wel druk gehad hebben. Nochtans vond hij ook tijd om zich te wijden aan het algemeen (of toch eigen?) belang. Hij diende de stad Sneek nl. achtereenvolgens als stadsbouwmeester, schepen en burgemeester. Misschien maakte hij uit vrijetijdsbesteding wel schilderijen. Het Fries Scheepvaartmuseum bezit van zijn hand een olieverf uit 1750, voorstellende de verloochening van Petrus.

Over de wijze waarop Ype Staak zijn zaken regelde en zijn bedrijf uitoefende weten wij eigenlijk niets. Van de prijzen die hij berekende komen wij iets te weten uit de ene rekening die er van hem bewaard is gebleven in Oldeboorn. Hieruit blijkt dat hij zich niet per afzonderlijk glas liet betalen, maar per voet geschilderd glas en dat hij per voet twaalf stuivers rekende.

Er zijn, zoals hiervoor reeds bleek, in de 18de eeuw zeer veel geschilderde glazen vervaardigd, maar aan het eind van de eeuw begint de afkeer voor wapens en

dus ook voor wapenglazen zich te manifesteren. Het wordt in de werkplaats van Ype Staak minder druk. In de Leeuwarder Courant van 23 juli 1794 plaatst hij nog een advertentie:

'Wie geneegen is om het Glasschilderen te leeren, mits de Tekenkonst verstaande, kan zig in Persoon adreseeren aan de Burgemeester Y. Staak te Sneek binnen 4 Weeken, die in billyke Condities wil handelen'. Een leerling en opvolger zal zich wel niet hebben aangemeld. Op 12 mei 1808 overleed Ype Staak te Sneek kinderloos. De inventaris van zijn bezittingen werd toen opgemaakt en is bewaard gebleven.²⁰⁾ Alleen op de zolder, zo blijkt, lag nog wat glasgoed en schildersgereedschap. Ype Staak oefende dus in 1808 zijn beroep niet meer uit en dat is ook niet verwonderlijk, als we de leeftijd waarop hij overleed in aanmerking nemen: eenennegentig jaar.

Gonggrijp

In de Leeuwarder Courant van 29 juli 1758 verscheen deze advertentie: 'Thomas Gonggryp, Meester Schilder in Sneek en Broeder berigten: Dat de bijna uitgestorven Glas Schilder- en Brandkunde door Hen niet alleen in die vorige Graad Herstelt is, maar datze zelfs eene volmaakter Kleur hebben verkregen, dan wel voortyds hier in Friesland is bekend geweest; gelyk zulks gezien kan worden bij de Konst-Schilders R. Keyert en R. Jelgerhuis te Leeuwarden en mede by F. van der Elst Te Dockum. Alwaarom de gemelde Broeders zig in de gunste van allen en ieder aanbeveelen en bezonder aan de Heeren Regenten van Kerken en Godshuizen'.

Oneerlijke concurrentie, zal Ype Staak gedacht hebben en in de krant van 16 augustus 1758 plaatste hij ook een advertentie:

'Ype Staak, Meester Schilder te Sneek, doet by dezen aan een ieder verwittigen, ten einde niemand door de Bekentmakingen van Thomas Gonggryp en Broeder mogte worden misleid, dat de aloude Glas-Schilder- en Brantkunst by zyne Voor-ouders verre over de Hon-

dert, en by hem reeds al over Twintig Jaren agter elkanderen zynde geëxerceert, als nog gecontinueert, weshalven zyn Persoon by dezen verders in de gunst van elk recommandeert, met belofte van by aanhoudentheit op 't civielste te zullen behandelen, kunnende desselfs Werk bezien worden aan de Kerke-glazen van Stavoren, Engwierum Oldeschoot, Dragten, Oldeboorn, Heeg, Oudega, Egten en meer andere Kerken en Huizen, zoo buiten als binnen deze Provincie'.

Wie waren de Gonggrijps, die deze 18de eeuwse concurrentiestrijd veroorzaakten? Thomas Gonggrijp werd op 2 juli 1730 te Sneek geboren en zijn broer Tjalling op 9 november 1736, eveneens te Sneek. Zij waren zonen van Hermanus Gonggrijp, schepen van Sneek. Thomas heeft geleefd tot 1814. Hij was lid van de vroedschap van Sneek en verschillende keren stadsbouwmeester. Tjalling overleed in 1823. Hij was achtereenvolgens lid van het gerecht van Sneek, vroedschap en later lid van de gemeenteraad.

Van Thomas bewaart het Fries Scheepvaartmuseum een handschrift uit 1751, getiteld 'Yournal Van de Reyese na en door Brabant en 't graafschap Naamen door Tomas Gonggryp, schilder'. Hoewel hij zich parmantig schilder noemt, doen de illustraties van zijn hand in dit journaal hem niet kennen als een groot kunstenaar. In de inleiding van zijn reisverslag schrijft hij, leerling geweest te zijn van Rienk Keyert te Leeuwarden. Enkele persoonlijke gegevens over Thomas Gonggrijp vinden we in een comp-toiralbum van 1761, die door hem van handschriftelijke aantekeningen is voorzien en die zich bevindt in de bibliotheek van het Rijksarchief. Aangaande zijn zakelijke activiteiten bevat het boekje ook enkele kleine gegevens, bijv. over werk in Akkrum en Pingjum. Betreffende Akkrum citeren we:

'het laatste glas van tot de Ackrumer kerk van F. Halma ontvangen den 12 Nov. 1761 en beloofd mij een werk over de Glaskunst te bezorgen. - Den 11 Decem-

8. IDAARD, glas van de Raden in het Hof; 1774. Onder het wapen de attributen van vrouwe Justitia: roede, zwaard en weegschaal.

museum in de vorm van oude fragmentjes gebrandschilderd glas, waarop o.a. gegraveerd is 'van / A^o 1599 / binnen / Sneek / en door Tomas Gonggrijp Meester / glasschilder tot Sneek / om syn oudheit / bewaard / 1781 / in een huis aan de Bottermerk / geseeten tot 1760'.

In het museum is ook een klein gebrandschilderd glas met een voorstelling van een zeeslag in grisaille, bruin en rood en met het opschrift 'Tjalling Gonggrijp fecit in Sneek, 1770'.

Tot nu toe valt slechts aan te tonen dat Thomas en Tjalling Gonggrijp werkten aan glazen in de kerken van Akkrum en Pingjum. In 1784 reisden de kerkvoogden van Zweins naar hen toe, maar uit de kerkvoogdijrekening blijkt niet dat de broeders glazen voor de kerk leverden.²¹⁾ Misschien worden door archiefonderzoek nog eens enkele kerken gevonden waarvoor zij werkten. Toch geloven wij niet dat er veel van deze kerken ontdekt zullen worden. We hebben de indruk dat de Gonggrijps niet veel glazen vervaardigd hebben en dat zij de positie van Ype Staak niet hebben kunnen ondergraven.

ber begonnen te teekenen; 1762, Den 2 Maart voleind. - Den 4 dito gebrant 19 ruim groot, 6 korf turf. - 1762, Den 14 April het glas aan Halma gesonden heel en gaaf.'

Thomas Gonggrijp schilderde het portret van zijn zuster Jetske. Het hangt nu in het Fries Scheepvaartmuseum. Het draagt in de rechter bovenhoek het opschrift 'Tomas Gonggrijp fecit, Aetat. XIX, Anno 1749, No 1'. Een andere herinnering bewaart het bovengenoemde

Bewaard gebleven glazen

A. In kerken

1717 - *Oudega (Sm.)* - Vijf glazen, marker onbekend (afb. 2).

Schenkers: Gedeputeerde Staten, Staten in het Mindergetal, Rekenmeesters, Statden in het Hof van Friesland en leden van het geslacht Van Haersma. Op de glazen zijn de wapens van de onderscheiden leden van de colleges en van de Van Haersma's aangebracht binnen omlijstingen in grisaille. Alle glazen zijn gedateerd 1717, maar het Van Haersmaglas heeft toevoegingen uit 1735, 1758 en 1776. Op het glas van de Rekenkamer is in grisaille de Hoop weergegeven. De glazen verkeren in een ernstige staat van verval en de opschriften zijn op veel plaatsen onleesbaar geworden.

1729 - *Balk.* - Eén glas, maker onbekend.

Behalve het wapen van Friesland zijn de wapens afgebeeld van Hans Claeses en Poppe Jans, gecommiteerden tot de bouw van de Balkster kerk en van Roelof Saegman, de bouwmeester. De gekleurde wapens zijn omgeven door ornamentwerk in grisaille, dat erg verwaagd is. Met moeite zijn in de versiering enige putti te herkennen. Het glas lijkt te zijn samengesteld uit onderdelen van meerdere glazen. Restauratie vond plaats in 1941. Niettemin is de toestand deplorabel.

1734 - *Surhuizum.* - Drie glazen, Ype Staak (afb. 3 en 4).

Op het glas van de Rekenmeesters worden de twee toegewende, gekroonde wapens van Friesland geflankeerd door de Landbouw (vrouwenfiguur met korenschoof en koe) en Wetenschap (vrouwenfiguur aan een tafel met boeken). Op het glas van Gedeputeerde Staten worden de wapens geflankeerd door de Eendracht[?] (vrouwenfiguur met pijlenbundel en wapenschild) en de Oorlog[?] (vrouwenfiguur met harnas en zwaard). De wapens van Arent van Haersma en

Anskjen Doys op het derde glas worden omgeven door de Krijg (mannenfiguur met speer en Medusa-schild) en de Voorzichtigheid (vrouwenfiguur met slangen en spiegel).

Rond de gekleurde wapens en de cartouches met de opschriften zijn in grisaille versieringen aangebracht in de vorm van vruchtfestoenen, putti, halfwezens, krijgsattributen en zeemonsters. De esthetische kwaliteit der glazen ligt hoger dan die der latere glazen van de gebroeders Staak. Bepaalde elementen in de versiering van de glazen komen later niet meer voor. Is in Surhuizum misschien gewerkt naar oudere voorbeelden van een leermeester?

De toestand van de glazen is goed. Restauratie vond plaats in 1939 door Jarig

9. WARTENA, het glas van ds. J. H. Nieuwold, kerkvoogd Sijbren Ultjes Visker en zijn vrouw en Hendrik Bartels Idzerda, schoolmeester te Grouw en medekerkvoogd van Wartena; 1780.

Haasdijk. In 1833 waren, behalve de hier genoemde glazen, ook nog die aanwezig van de Staten van Friesland en de Raden in het Hof.²³⁾

1743 - Drachten - Vier glazen, Ype en Jurjen Staak (afb. 5).

Alle glazen zijn versierd met de toegewende, gekroonde wapens van Friesland. De wapens worden op het glas van het Mindergetal geflankeerd door leeuwen en op de andere glazen door vrouwenfiguren. Op dat van Gedeputeerde Staten zien we de Vrede met zeven pijlen in een bundel en een hoed op een staak en de Oorlog met zwaard, kuras en helm. Op het glas van de Raden in het Hof staan de Gerechtigheid, geblinddoekt en met zwaard en weegschaal en de Voorzichtigheid met slang en spiegel. Het glas van de Rekenkamer draagt afbeeldingen van de Landbouw met korenaren, botervaatjes en de kop van een koe en de Handel met mercuriusstaf en -helm en geldbuideltjes.

De verdere versiering van de glazen bestaat uit vruchtfestoenen, hoornen des overvloeds en oorlogsattributen. De Drachtster glazen zijn de grootste die er in Friesland bewaard bleven. Ze zijn ook de meest kleurrijke. De staat van onderhoud is uitstekend.

1746 - Engwierum. - Twee glazen, Ype en Jurjen Staak.

Beide glazen dragen opschriften betreffende de Staten van Friesland. Boven de opschriftcartouches zijn de gekroonde wapens aangebracht van Friesland en van de stadhouder. Op het ene glas worden deze wapens geflankeerd door de Voorzichtigheid en de Gerechtigheid en op het andere door Vrede en Oorlog. Boven de wapenkronen zijn putti met een krans geschilderd.

In 1906 heeft restauratie plaatsgevonden door de firma F. Nicolas en Zonen te Roermond en in 1956 opnieuw door Jentje Popma te Leeuwarden. De restauratie van 1906 is waarschijnlijk voor een groot deel reconstructie geweest. Het is niet logisch dat op twee glazen identieke

opschriften voorkomen. Blijkens foto's van de toestand vóór 1906 was de indeling reeds zoals die nu is, met de ongebruikelijke opstelling dat het provinciale wapen en dat van de stadhouder naast elkaar voorkomen. De signaturen staan op een ongebruikelijke plaats.

Het museum in het Admiraliteitshuis te Dokkum bewaart fragmenten gebrandschilderd glas uit de Engwierumer kerk.

1761 - Akkrum. - Vier glazen, Thomas en Tjalling Gonggrijp (afb. 6).

Op het glas van de Rekenmeesters is onder een baldakijn het door klimmende leeuwen gehouden wapen van Friesland weergegeven. Op dit glas staan ook twee vrouwenfiguren: de linkse, vergezeld van drie kinderen en met een vlam boven haar hoofd, haar hand op het hart, symboliseert de Liefde. De rechtse is vergezeld van een hond en draagt een stokje en een spiegel. Stelt zij de Voorzichtigheid voor? De plaatsing van het opschrift in de cartouche is onevenwichtig. Het glas is in de lijst gesigneerd 'Tomas en Tjalling Gonggrijp 1761'.

Het glas van het Hof is gelijk van opbouw als dat van de Rekenmeesters. De linker vrouwenfiguur draagt een lauwertak. Aan haar voeten zit een duif (Vrede?). De rechter vrouwenfiguur draagt een hoed. In haar handen heeft zij een zwaard en een weegschaal (Gerechtigheid). In de onderlijst: 'Tomas Gonggrijp, Kunst- en Glasschilder In Sneek mee Fecit A° 1761'.

Het glas van stadhouder Willem V is kleurrijker dan de vorige twee en ook anders van vormgeving, met name in de cartouche en de krijgsattributen onder het wapen. Boven in het glas zijn een zon en twee zwevende engeltjes geschilderd. De anatomie van de engeltjes en de schilddragende leeuwen is slecht. Signatuur: 'Tomas Gonggrijp, 1762'.

Het vierde glas draagt de wapens van Utingeradeel en de leden van het nedergericht van deze grietenij. Het wapen van bijzitter Johannes Kalsbeek (een kalf bij een beek) is een mooi voorbeeld van een sprekend wapen.

Oorspronkelijk bevonden zich in de kerk van Akkrum acht geschilderde glazen. In de topografische verzameling van het Fries Museum (461^{13a} en ^b) bevinden zich twee ontwerptekeningen van Thomas Gonggrijp. Op die van het nedergericht staat: 'Deese Teekening geschikt voort gerigt van Utingeradeel om geschildert te worden in de kerk Glaasen van den Dorpe Ackrum in den jaare 1760'. Op die van het Stadhoudelijk glas staat: 'Deese geschildert in de kerken Pingjum Akrum, 1759 1762'.

Ook bezit het Fries Museum vier tekeningen van omstreeks 1870 van de hand van A. Martin. Op deze tekeningen zijn de glazen van het Hof, de Rekenkamer en de stadhouder weergegeven en dan nog een glas, samengesteld uit verschillende niet bij elkaar behorende fragmenten.

In 1939 verkeerden de glazen in een dermate vervallen toestand dat ze uitgenomen moesten worden. Ze werden opgeslagen in het Fries Museum. Vooral door toedoen van dr. A. Wassenbergh heeft in 1940 restauratie van de glazen plaatsgevonden. De restaurateur was J. Haasdijk van Huizum. Wel dient gezegd te worden dat de restaurateur eigenlijk, in plaats van de oude glazen te restaureren, nieuwe maakte met daarop de oude voorstellingen. In de depotkelder van het Fries Museum staan nl. in een kist de oude onderdelen van de glazen nog. Uit sommige fragmenten valt op te maken dat er ook een glas voor de predikant en organist is geweest.

1770 - Goïngarijp. - Zes glazen, Ype Staak.

De glazen in dit dorp zijn de kleinste in Friesland en ook de eenvoudigste. Ze zijn gemaakt voor de Rekenmeesters, Gedeputeerde Staten, Stadhouders, Mindergetal, Hof en Grietman Johan Vegelin van Claerbergen. Op enkele glazen worden de wapenschilden gehouden door leeuwen. De glazen van Gedeputeerde Staten en Stadhouders zijn versierd met krijgsattributen, het glas van het Hof met zwaard, weegschaal, roede en bijl.

1770 - Suameer. - Zes glazen, Ype Staak (afb. 7).

De glazen zijn in 1934 gerestaureerd door de NV Noord-Nederl. Electriche Glasslijperij en Glashandel te Groningen. De restauratie was voor een groot deel reconstructie van de glazen. In het revolutiejaar 1795 waren ze nl. ernstig beschadigd. Reconstructie was vooral mogelijk doordat zich in de topografische verzameling van het Fries Museum (290³) een ontwerp bevond van het glas voor de secretaris Aulus van Sminia en doordat een lijst met opschriften van de glazen bewaard was gebleven.

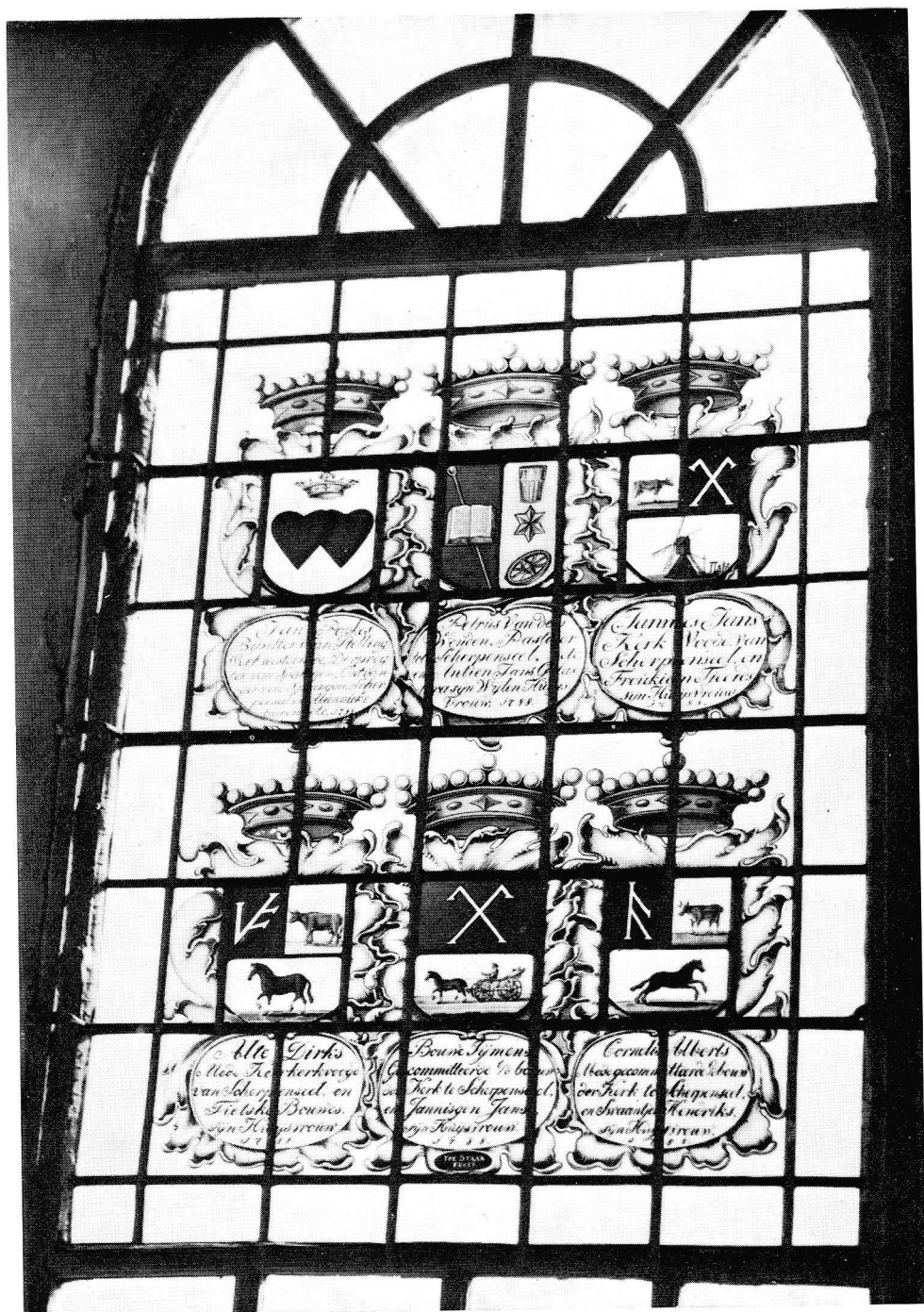
De glazen voor grietman Henricus Wiardus van Altena en secretaris Aulus van Sminia dragen hun wapens en daaronder een door engelen gehouden cartouche met opschrift. Binnen guirlandes zijn ze gesigneerd: 'Ype Staak fec., Anno 1770'.

Op de overige glazen zijn boven de wapens van Friesland engelen met een krans geschilderd. Op het glas van het Hof staan aan weerszijden van de schilddragende leeuwen vrouwenfiguren. De linker geblinddoekte figuur met zwaard en weegschaal is de Gerechtigheid. De rechter figuur heeft haar handen uitgespreid. G. J. Veenstra zegt dat zij de Wijsheid symboliseert.

Op het glas van het Mindergetal staan de Krijg (gekleed in harnas en met schild en spies) en een figuur, omgeven door boeken en met in haar hand een staak met daarop een hoed (Vrede en Wijsheid?).

Op het glas van Gedeputeerde Staten staan de Standvastigheid (met zuil) en opnieuw de Gerechtigheid. Op dat van de Rekenmeesters zien we de Liefde (een vrouw met vlammen op haar hoofd en omgeven door kinderen). De figuur aan de andere zijde draagt een wetsrol en een sleutel (van 's lands schatkist?) en stelt waarschijnlijk Goed Beheer voor.

Vroeger moet er ook nog een glas geweest zijn met het opschrift 'Everardus Penninga, Dienaer des Goddelijken Woorts te Suameer, Garijp en Eernevoude in het jaar 1770'. Dit glas was

10. SCHERPENZEEL, een glas met zes sprekende wapens voor de predikant en andere dorpsnotabelen, 1788.

niet te reconstrueren. Ervoor in de plaats is een modern gebrandschilderd glas aangebracht van Jan Wijkmans. Het heeft betrekking op de vrouwenvereniging Priscilla, die veel heeft bijgedragen tot de restauratie van de glazen.²⁾

1774 - Idaard. - Zes glazen, Ype Staak (afb. 8).

De glazen van de Rekenmeesters, Gedeputeerde Staten, Raadsheren en leden van het Mindergetal vertonen de bekende opbouw: het wapen van Friesland, gehouden door leeuwen en daaronder een cartouche met opschrift. In de versiering van het glas van het Hof zijn de attributen van vrouwe Justitia verwerkt (roede, zwaard en weegschaal). De glazen van Gedeputeerde Staten en het Mindergetal zijn versierd met krijgsattributen (vaandels, pieken, kanonnen, laadstokken, kogels en trommels). De Idaarder kerk bezit ook een glas met de wapens van Grietman Cornelis van Scheltinga en van diens vrouw Aurelia Alette van Haersma en een glas met de wapens van ds. Nikolaus Houwink, van Klaas Douwes, schoolmeester, organist, ontvanger en dorpsrechter van Idaard en van diens vrouw Gryttie Gerrys.

In het rekeningboek van de kerkvoogdij van Idaard schreef Cornelis van Scheltinga: '1776, Den 13^{en} September betaalt aan Ype Staak, meester glasschilder, wonende te Sneek een hondert en seven en veertig gulden wegens 't schilderen van vier Provinciale wapens voor de Hooge Collegien en een wapen voor mij enz. met de vereiste inscriptien. Ten tweeden vijftien gulden en agt strs wegens 't schilderen van de wapenen van Dominus Houwink en de schoolmeester Klaas Douwes met behoorlijke Tituls enz. . . .'²⁸⁾ Bij de februaristorm van 1953 is één glas stukgewaaid. De brokstukken zijn door Jentje Popma tot een raam gereconstrueerd en thans opgesteld in het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek.

1780 - Wartena. - Acht glazen, Ype Staak (afb. 9).

De glazen voor de hoge colleges vertonen grote overeenkomst met die van Idaard. Ook het grietmansglas van Cornelis van Scheltinga en diens vrouw komt overeen met dat voor hem in de Idaarder kerk. Verder is er in Wartena een glas met het wapen van Aurelia van Haersma, douairière jr. Tjalling Willem van Kamstra en één met de wapens van ds. Joh. Henr. Nieuwold, van de kerkvoogd, schoolmeester, dorpsrechter en ontvanger Sysben Uiltjes Visker en diens vrouw Syske Ulbes en van Hendrik Bartels Idzerda, kerkvoogd van Wartena en schoolmeester te Grouw. Het glas van de stadhouder werd in 1795 vernield. Toen de glazen door J. Haasdijk in 1925 gerestaureerd werden is een nieuw stadhoudersglas vervaardigd in oude vorm. Het ontwerp van dat glas bevindt zich in de topografische verzameling van het Fries Museum.

De glazen zijn in hout gevat. Ondanks de restauratie van 1925 verkeren ze op het ogenblik in een slechte staat. Verschillende glasruitjes ontbreken.

Veel gegevens over de aanschaf van de glazen en hun wel en wee staan in de Friesche Volksalmanak van 1899.⁹⁾

1788 - Scherpenzeel. - Vier glazen, Ype Staak (afb. 10).

De glazen voor de Raadsheren en de Rekenmeesters vertonen weer de bekende opbouw: het wapen van Friesland, gehouden door klimmende leeuwen en daaronder een opschrift in een cartouche met rocaille omlijsting. Het glas voor Grietman Willem Anne van Haren draagt alleen diens wapen en een cartouche. Heel mooi is het glas met zes fraaie sprekende wapens voor de predikant en andere dorpsnotabelen.

Twee glazen zijn in hout en twee in lood gevat. De staat van onderhoud is uitstekend. Vroeger bezat de kerk zes geschilderde glazen.¹⁾ Die van de Staten en Gedeputeerde Staten van Friesland zijn verloren gegaan.

1790 - Oudemirdum. - Eén glas, Ype Staak.

Het in hout gevatte glas is een geschenk van de Staten van Friesland. Dat staat in de cartouche. Het wapen op het glas is, zoals gebruikelijk, dat van Friesland. Het wordt gehouden door twee leeuwen. In 1857 waren in de kerk ook nog glazen aanwezig van de Rekenmeesters, Gedeputeerde Staten en Raadsheren.²⁴⁾

B. In musea

Enkele geschilderde glazen of onderdelen ervan zijn terechtgekomen in musea. We noemden hiervoor al de fragmenten van Akkrum in het Fries Museum.

In 1924 verwierf het Fries Museum van dr. J. Mulder een groot aantal fragmenten van glazen uit de kerk van Finkega. Deze fragmenten dateerden van 1636. Uit de brokstukken valt op te maken dat één der glazen geschonken werd door Gedeputeerde Staten. Ook is de naam van de predikant Henricus Horstenius te lezen.

H. F. W. Luicking schonk het Fries Museum in 1930 zes ruitjes uit de kerk van Lemmer. Hierop staat: 'De kerke-raad / Van den Dorpe / Lemmer Harmanus / Phocilides / Verkondiger Van / Gods Heylig Woord / (17)17 / Nanne Anes Houtkoper en / Ouderling / Anno 1717 / Wilhelmus / Tadema, Mr. Chirurgijn en Diaken / Anno 1717 / Sije Joukes / Mr. Smid en / Diaken / Anno 1717'.

Het museum bezat vroeger ook geschilderde ruitjes, die uit de kerk van Franeker afkomstig heetten te zijn. Ze hangen nu in het Dr. Coopmanshûs. Gezien de kleine afmetingen van de schilderijen zullen ze niet uit een kerkglas afkomstig zijn.

De fragmenten van glazen uit Engwiesum in het museum in Dokkum noemden we hiervoor al.

In het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek worden fragmenten bewaard van een in 1953 vernield glas uit Idaard. Verder bezit dit museum een groot aantal fragmenten van glazen die eertijds ongeïnventariseerd in een depot van het Fries Museum stonden. Een deel van

deze fragmenten is gereconstrueerd tot een glas, dat nu in het trappenhuis van het museum is aangebracht. Uit de overige scherven is duidelijk op te maken dat zij voor een deel resten zijn van een glas van de bestuurders van het waterschap Wymbritseradeels cum annexis Contributie Zeedijken. Ze zijn gedateerd 1756.²⁵⁾ Van de glazen die in Wymbritseradeelster kerken zaten komen slechts die van Oudega in de buurt van dit jaartal. Gedeputeerde Staten gaven de kerkvoogden van Oudega nl. in 1755 subsidie voor een glas.

Dat de fragmenten uit Oudega afkomstig zijn wordt wel bewezen door het volgende. De opschriften van het waterschapsglas zijn als volgt te reconstrueren: 1. (Wymbrits)eradeel 1756; 2. P(ytter Voorhoek Dijksgedeputeerde) va(n) (Wymbritseradeels cu(m) annexis Contributie Zeedijke)n, de Steedden Sneek en Ylst daer onder begrepen en Ontvanger van 't Borgerweeshuis der Steede Sneek, 1756; 3. Fr (?) (Jelle de Boer Dijksgedep)ute(er)de van Wymbritseradeels Contributie Zeedijken de Steeden Sneek en Ylst daaronder begrepen en Ontvanger van WoudsEnd cum Annexis, 1756; 4. H(eer Dr. Jacobus van Loon Sec)ret(aris van Wymbritseradeel)s cum anx Contributie Zeedijken en de Steden Sneek en Ylst daar onder begrepen en Fiscaal van voorgeschreven Grietenie, 1756.

Uit het rekeningboek van de Ned. Herv. kerkvoogdij van Oudega (W) blijkt dat in 1756 gedeputeerden Verhoek en De Boer en secretaris Jacobus van Loon elk f 15 - 7 - 8 betaalden voor 1/3 deel van een glas.²⁶⁾

Uit dit boek blijkt verder dat in 1757 aan Ype Staak f 195 - 15 - 0 betaald werd voor het schilderen van zes glazen. Behalve het waterschapsglas en de glazen voor de provinciale overheden waren dat ook een glas voor grietman S. G. Juckema van Burmania Rengers en één met de wapens van ds. S. J. Attama en de kerkvoogden Sijtse Heins en Gatse Douwes Buma.

Beschrijvingen van verdwenen glazen

Van de meeste verdwenen glazen is niets meer bekend. Van enkele zijn (dikwijls zeer korte) beschrijvingen bewaard gebleven. In het voorgaande hebben we daarvan al enkele genoemd. Hier volgen de overige (voorzoover bekend).

Augsbuur. De opschriften van de glazen uit 1782 zijn genoteerd door notaris Andrae.²⁷⁾

Beetgum. Een glas met wapens van Frits van Grombach en Lucia van Martena.²⁾

Bozum. In 1690 werd een glas aangebracht met de wapens van ds. F. Gellides en Thys Clasen, Joute Sjoerds, Cornelis Clasen, Gerrit Nannes en Cornelis Hendriks en een ander glas met de wapens van de secretaris M. Janssonius en diens vrouw.²⁸⁾

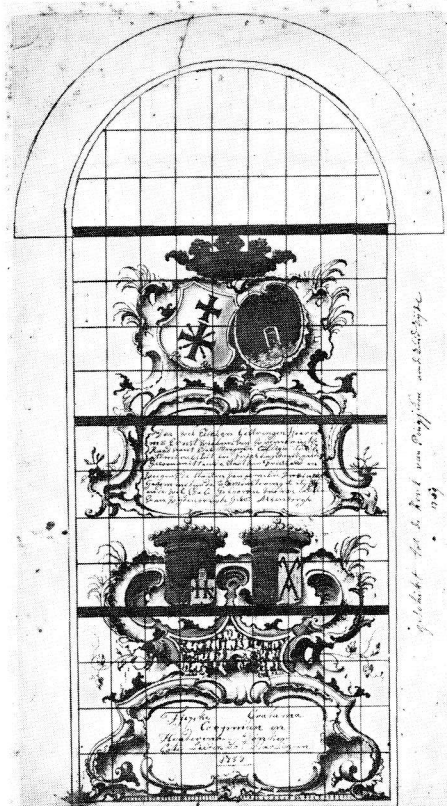
Eestrum. Op één der glazen was in 1841 nog te lezen: 'Generaal van de Cavallerij, 1631'.²⁹⁾

Huizum. Vijf glazen van 1642 zijn beschreven door Ulbo van Burmania.³⁰⁾

Jellum. De opschriften van negen glazen uit 1701 zijn bewaard gebleven in een handschrift van ds. Ernestus Viglius.³¹⁾

Oldeboorn. De elf glazen van 1756 / 1757 en hun schenkers staan vermeld in een uitvoerige rekening van Ype Staak. Deze rekening is nog aanwezig in het kerkvoogdijarchief.

Pingjum. Het stadhouderlijk glas moet gelijk zijn geweest aan dat van Akkrum (zie hiervoor). Het Fries Museum bewaart een ontwerptekening voor een glas in de kerk van Pingjum (afb. 11). Het is waarschijnlijk van Thomas Gonggrijp en ontworpen in 1759 voor mr. Ernst Willem van Wijdenbrugh en Tjepke Gratama en beider echtgenoten. (Opmerkelijk is het dat in Pingjum in dezelfde tijd glazen gemaakt zijn door de elkaar beconcurrerende Thomas Gonggrijp en Ype Staak: 14 mei 1761 - betaling van 93 -, -, aan Staak voor glazen van het Hof, Gedeputeerde Staten en Rekenmeesters; 4 juni 1763 - be-

11. PINGJUM, ontwerptekening (Fries Museum) voor een glas van Ernst Willem van Wijdenbrugh en Tjepke Gratama en hun echtgenoten; 1759.

taling van 86 - 10 -, aan Gonggrijp voor het stadhouderlijk glas.)

Eigenaardig is de betaling van 24 november 1760 aan Willem Douwes voor hout, arbeidsloon, uitgeschoten geld, 'als seven besonder teikeningen van het binnenwerk gemaakt met het teikenen van de glazen'.³²⁾ Willem Douwes was stadsbouwmeester van Harlingen.

St. Nicolaasga. 'Weleer zag men in de kerk in een der glazen het wapen van zekeren Roordama met een witten hoorn en dit zonderlinge opschrift: Dit Roordama's blanke horen, die de onderaardsche hem geleverd hebben'.³³⁾

Surhuisterveen. De opschriften van zes glazen uit 1686 zijn te vinden in het schoolmeesterboekje.¹⁵⁾

Terhorne. In een der glazen stond een versje:

‘St. Laurens is de Patroon
van onze Kerke.

Daarom staat hy schoon in ’t
middelste parke.

Ook vond men er zijne Beeltenis met
eenen Rooster’.³⁴⁾

Warns. In 1857 bevond zich in de noordmuur van de kerk nog een wapenglas voor het gerecht van Hemelum Oldelferd en Noordwolde. Het dateerde van 1683. Alle opschriften staan vermeld in het schoolmeestersboekje.³⁵⁾

Lotgevallen van de glazen

Meestal wordt verondersteld dat de geschilderde glazen, die bijna altijd met wapens waren versierd, voor het merendeel verdwenen zijn in 1795. Deze veronderstelling is ten dele waar. Een fraai verhaal over het stukgooien van het stadhoudelijk glas van Wartena is ons overgeleverd.⁹⁾ Ongetwijfeld zullen er meer glazen vernield zijn toen de tijd van vrijheid, gelijkheid en broederschap aanbrak. Er zullen ook glazen op een wat voorzichtiger wijze verwijderd zijn. In de kerkvoogdijrekening van Oudeschoot komt op 30 mei 1795 deze post voor: R. H. Bloemberg *f* 9 en 4st. en 6 penn. voor het uitnemen van het prinseglas’. In Hommerts werden alle glazen in 1795 uitgebroken.³⁶⁾

Ds. Stephanus Bulthuis liet na zijn komst in Oudemirdum in 1799 de glazen uitnemen. Hij bewaarde ze echter en na de Franse overheersing liet hij ze weer aanbrengen. In 1857 waren ze alle nog aanwezig.²⁴⁾

Meer glazen, die nu verdwenen zijn, waren in de negentiende eeuw nog aanwezig. In 1833 waren de glazen in de kerk van Surhuisterveen er nog.¹⁵⁾ Pas in 1847 werden de glazen van Burum verwijderd³⁷⁾, en in 1852 die van Goënga.³⁸⁾ Donkerbroek bezat in 1857 nog een glas.¹⁴⁾ Mr. Hobbe Baerdt van Smi-

nia trof in 1841 nog glazen of fragmenten daarvan aan in Suawoude, Garijp, Eestrum en Bergum. Dit duidt er wel op dat lang niet alle glazen in 1795 vernield zijn. Veeleer ligt het voor de hand te veronderstellen dat veel glazen verwijderd zijn omdat ze vervallen waren en stukgegaan. In 1953 richtte de februaristorm in Idaard grote schade aan de glazen aan. Ook vroeger zullen door stormschade wel glazen verloren zijn gegaan. Misschien heeft de met stenen gooiende jeugd ook wel bijgedragen tot het teloorgaan van verschillende glazen. Op verscheidene plaatsen zijn de glazen tegenwoordig beschermd door houten deuren van latwerk, die slechts ’s zondags geopend worden (bijv. Drachten, Engwierum, Suameer) of door tralie-
werk (bijv. Oudega). Een dergelijke bescherming is niet van de laatste tijd. Ge-deputeerde Staten trokken in 1595 al 49 - 18 - ,, uit voor ’seeckere koperdraet-tralies voor een glas in de kercke Jacobijner.³⁹⁾ De kerkvoogden van Scherpenzeel lieten W. Roukes in 1789 voor vierentwintig caroliguldens hekjes maken voor de glazen. In de kerkvoogdijrekening van Oudega (Sm.) komt na 1719 steeds de post voor ’aan Ruyrd Joannes voor een Jaar voorsingen en vensters voor de glaasen op en toe doen: 15 - 3 - ,,’.

Al zijn de glazen goed beschermd tegen vernielingen, dan nog zijn ze niet te behoeden voor verval. Grisaille, waarmee de schilderijen vervaardigd zijn, is niet onbeperkt duurzaam. Na verloop van langere of kortere tijd vervagen de in grisaille aangebrachte tekeningen. Duidelijk is dit bijv. op het ogenblik waar te nemen in Balk en in Oudega, waar een groot deel van de opschriften van de glazen onleesbaar is geworden. Ook in Wartena is duidelijk sprake van verval. Het is te hopen dat dit verval op tijd gekeerd zal worden door kundige en grondige restauratie. De weinige voorbeelden van glasschilderkunst die we in onze Friese kerken nog hebben dienen niet verloren te gaan, maar zorgvuldig bewaard te worden.

¹⁾ *Schoolmeestersboekje van Scherpenzeel*, 1857. Prov. Bibliotheek van Friesland, Hs. 1150²³.

^{1a)} Vriendelijke mededeling mr. B. van Haersma Buma te Sneek.

²⁾ G. J. Veenstra, portefeuille met overdrukken. P.B. Frl., Pd. 133.

³⁾ Archieven van de Staten van Friesland en de daarmede verbonden colleges, 1580-1795.

Gf. 50¹⁻¹⁹, Registratieboeken van betalingsordonnantien op de ontvanger der kloostergoederen, 1592-1646.

Gf. 51¹⁻¹⁵, Idem op de ontvanger der consumptien, 1646-1799.

R. 54a, Idem op de rentmeester der domeinen, 1654-1803.

R. 56j¹⁻³³, Rekeningen van de ontvangers-generaal der consumptien, 1750-1755.

R. 56k¹⁻⁷⁷, Idem van de ontvangers-generaal der domeinen en consuptionen, 1766-1806.

Rijksarchief van Friesland.

⁴⁾ Vgl. W. Bogtman - *Nederlandsche glasschilders*, Amsterdam, 1944.

⁵⁾ Resoluties van Gedeputeerde Staten van Friesland 16 maart 1655, G. 10³, fol 77 - Ra. Frl.

^{5a)} Mej. drs. Herma van den Bergh deelde mij mee, dat in de Nassause Domeinrekeningen (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage) enkele uitgaven verantwoord zijn voor stadhoudelijke glazen: 1778 Wijnjeterp; 1779 Leksum; 1780 Wartena; 1782 Augsbur; 1783 Langezaag; 1786 Burum.

⁶⁾ Kerkvoogdijrekening van Scherpenzeel, 28 dec. 1789. Ra. Frl.

⁷⁾ Kerkvoogdijrekening van Akkrum, 20 augustus 1762. Gemeentearchief van Utingeradeel.

⁸⁾ Kerkvoogdijrekening van Driesum, 5 juli 1713. Ra. Frl.

⁹⁾ E. Zwart - *Iets over de beschilderde glazen in de kerk van Wartena*. In: Friesche Volksalmanak 1899, blz. 182

¹⁰⁾ Res. van Ged. St. van Friesland 14 maart 1743, G. 10⁵⁹, fol. 30 - Ra. Frl.

¹¹⁾ *Tegenwoordige staat van Friesland*, Amsterdam 1785. Deel II, blz. 152, 153, 157 en 266.

¹²⁾ Vgl. voor de glazen te Sneek: E. Napjus - *Historische Chroniek of beschrijving van oud- en nieuw Sneek*, blz. 124-126, Sneek 1772.

P. S. Scheltema - *Rondom de Kerck van Sint-Maarten te Sneek* VII, VIII, IX. In: Het Sneeker Nieuwsblad, 28 aug., 4 sept., 15 sept. 1953.

Mr. B. van Haersma Buma te Sneek deelde mij mee dat de glazen, die in 1723 door Stadhouders Willem IV en in 1735 door de Raadsheren van het Hof van Friesland geschenken werden om in de vensters van de zuidbeuk van de Sneeker Martinikerk geplaatst te worden, vervaardigd werden door de schepen en burgemeester Dekken Koops. Zie voor de glazen in de Kleine Kerk te Sneek: Napjus, blz. 131.

¹³⁾ H. Sannes - *Geschiedenis van Het Bildt*, Franeker 1951, deel I, blz. 344.

¹⁴⁾ *Schoolmeestersboekje van Donkerbroek*, 1857. P.B. Frl., Hs. 1150²⁰.

¹⁵⁾ *Grafschriften tussen Flie en Lauwers*, deel I, Achtkarspelen, Leeuwarden 1950, blz. 47.

¹⁶⁾ H. van Rollema (d.i. jhr. mr. Hobbe Baerdt van Sminia) - *Wandelingen van mijnen oudoom den opzigter*, Leeuwarden 1841, blz. 28.

¹⁷⁾ Ibidem, blz. 42-43.

¹⁸⁾ Ibidem, blz. 71.

¹⁹⁾ H.H. (d.i. drs. H. Halbertsma) - *Merkwaardige ontdekking op een museumzolder*. In: Sneeker Nieuwsblad, 7 april 1960.

²⁰⁾ Rechterlijk archief van Sneek, U 7. Ra. Frl.

²¹⁾ Kerkvoogdijrekening van Zweins, 9 oktober 1784. Ra. Frl.

²²⁾ Vgl.: *Grafschriften tussen Flie en Lauwers*, deel I, Achtkarspelen, Leeuwarden 1950, blz. 50.

²³⁾ Vgl.: N. Ottema - *Friesmastate te*

Idaard. In: De Vrije Fries XXXVI, Leeuwarden 1941, blz. 27 - post van 2 juli 1777.

²⁴⁾ *Schoolmeestersboekje van Oudemirdum*, 1857. P.B. Frl., Hs. 1150⁹.

²⁵⁾ *Leeuwarder Courant*, 7 mei 1960.

²⁶⁾ Archief van de Kerkvoogdij van Oudega (W.), Rekeningboek 1731-1813, 1756 (geen datum).

²⁷⁾ Mr. A. J. Andreae - *Oudheidkundige plaatsbeschrijving van de gemeente Kollumerland en Nieuw Kruisland*, dl. II, blz. 57 en 145, Kollum 1885.

²⁸⁾ Vriendelijke mededeling van de heer Ph. H. Breuker te Bozum.

²⁹⁾ Rollema, blz. 73.

³⁰⁾ Familiearchief Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen, nr. 204. Ra. Frl.

³¹⁾ Ds. Ernestus Viglius - *Beschrijving*

van 't Dorp Jellum en van deszelfs Kerk en Tooren. In: De Vrije Fries XVI, Leeuwarden 1883, blz. 72-74.

³²⁾ Kerkvoogdijrekening Pingjum. Ra. Frl.

³³⁾ *Tegenwoordige staat van Friesland*, Amsterdam 1788, deel III, blz. 496.

³⁴⁾ Ibidem, III, blz. 480.

³⁵⁾ *Schoolmeestersboekje van Warns en Scharl*, 1857. P.B. Frl., Hs. 1150¹².

³⁶⁾ *Schoolmeestersboekje van Hommerts*, 1857. P.B. Frl., Hs. 1150²⁵.

³⁷⁾ Dr. R. Smit - *Gedenkschrift van het driehonderdjarig bestaan enz.* Groningen 1880.

³⁸⁾ *Schoolmeestersboekje van Goënga*, 1857. P.B. Frl., Hs. 1150²⁵.

³⁹⁾ Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland 50¹, 10 dec. 1595.